

Református énekek, éneklés és szertartás

adása (1743, majd még négyszer), és a hozzá társított himnuszfordítások és dallamok is ezekhez sorolhatók.

Éneklőszék és pelikán

Énekes szertartás és éneklőszék (kántori pulpitus) éppen úgy jellemzője volt hajdani református templomainknak, mint a kazettás mennyezet és a szószék koronájára faragott pelikán. 1542-ből tudjuk, hogy Veszprémben először egy főpap misézett magyarul, a Krakkóban tanult Szegedi Lajos. Hihetőleg másutt és mások sokan így döntöttek már ekkoriban. A megmagyarosodott szertartás tételei szóban és kézírásban terjedtek.

Ez a hajdani református (helvét hitvallású) szertartási háttér, a liturgikus énekkarnak és kántornak szánt prózaszoltár, valamint a gregorián tételeket tartalmazó sajátos magyar protestáns könyvműfaj, a *graduál*. 1636 előtt csak egy nyomtatott kiadása ismeretes, Huszár Gálé (Komjáti graduál, 1574).*

egyéb dicséretetek, alkalmi énekek (házasok éneke, esőért való könyörgés stb.), általában istenes énekek gyűjteménye. A törzsanyag keletkezése már a 17. század közepe táján lezárult, a 18. század elejétől ritkán került a hagyományos templomi énekeskönyvbe újabb szerzemény. Otthoni használatra megjelent több énekeskönyv, közülük a Balassi–Rimay istenes énekei mellett legnevesebb Ráday Pálé (Lelki hódolás, 1710) és Szőnyi Benjáminé (Szentek hegedűje, 1752). A genfi zsolttárok Maróthi György-féle négyszólamú ki-

A „nép éneke” a liturgia részeként

Graduál és kancionálé nálunk összebékült. Huszár Gál *graduálja* tartalmazza a kancionálét is. Ugyanez a sajátossága 1975-ig csupán hírből ismert énekeskönyvének (1560–1561). Ennek első része *kancionálé* néhány liturgikus tétellel. A második része liturgikus tételeket tartalmaz, Kálmáncsehi (Sánta) Márton magyarított prózaszoltárait és a reggeli énekes könyörgés (prima) egyéb tételeit. Megmagyarosodott a szertartás, és a reformáció mozgalma a nép addig szertartásba nem tartozó, legfeljebb eltűrt (*paraliturgikus*) éneklését a *liturgia szerves és nélkülözhetetlen részének* tekintette, mégpedig kizárólag magyar nyelven. Kálvin az *éneket a könyörgés*



A bélyei eklézsia kéziratosszékeskönyve, 1642



Szószék koronáján pelikán, Cserépfalu, 1810

Protestáns énekeskönyvek Magyarországon

Amagyar protestánsok alapvetően kétfajta énekeskönyv-típust használtak. A graduál a magyar nyelvű gregorián, a kántor és a liturgikus kórus (szkóla) szertartási énekét tartalmazta. A napi officiumok anyagának a protestáns gyakorlatba átvett része mellett ünnepi himnuszokat, miseénekeket, lamentációkat, passiót is tartalmazott. A kancionálé (latin: cationale) elsősorban a verses kanciót (strófákba szedett, metrikus ének) tartalmazta, ezek között kedvelt volt az úgynevezett magyar históriás ének is; ebből fejlődött ki a genfi zsolttárok, népénekeket tartalmazó gyülekezeti énekeskönyv.

A graduál-irodalom főként a reformáció első évszázadában jellemző, amikor még az evangélikus és református felekezeti határok sem szervezetenként, sem gyakorlatilag nem különültek el élesen.

A kancionálét és a graduált a kántor és a lelkész használta. Az értékes énekeskönyveket sok helyütt a templomban tárolták az éneklőszékben, a templom közepén. A kántor és a kórus általában a 18. század második felében került a templomi karzatra. Az orgonahasználatban és a többszólamú éneklésben a reformátusok szigorúbbak voltak az evangélikusoknál, náluk az orgonahasználat a 18. század második felében, Magyarországon pedig alapvetően a 19. század első felében, illetve közepén kezdődött.



Templomi énekkar és zenekar, 16. század

Gyülekezeti énekeskönyvek

Kálvin énekeskönyve *kancionálé*, azaz *gyülekezeti énekeskönyv*, tartalma zsolttár és néhány kanticum (strófákba szedett metrikus ének). A kancionálé legkorábbi emléke Gálszécsi István két töredékesen megmaradt kiadása (1536). Majd debreceni, váradi, lőcsei, kolozsvári kiadások őrizték meg a reformáció korai korszakában keletkezett énekek javát, ezek 1800 tájáig szóltak. Strófikus énekek mind, középkori himnuszok és kanciók rímes fordításai, zsolttárparafrazisok (ezekből később 103 volt a reformátusoknál) és

* Vö. Ács Pál cikkével e számunkban! (A szerk.)

díszes változatának mondta a zenét dicsérő előszavában (1543). Erre azonban régen soha nem hivatkoztak, Genf közvetlen hatásáról nem beszélhetünk. Zürich hatása sem érvényesült, ott hosszú időre eltiltották az éneklést. Magyarországon megmaradt a „nem református (még kevésbé kálvinista)” szertartási éneklés. Heidelberg és Pfalz református fejedelemségének példája azonban Szenci (Szenczi) Molnár Albert liturgiafordítása és zsolnárfordításai révén döntően hatott.

Milyen volt a kialakult magyar énekkincs? Kik voltak a szálláscsinálói? *Kalmárok, bányavárosok és mezővárosok polgárait* említhetjük elsősorban, mert közöttük sokan voltak iskolázottak, azaz nem csupán magyarul, de latinul is tudtak írni-olvasni. Velük együtt a *végvárok vitézeiről* sem feledkezhetünk el, mert ők szerte megkövetelték, hogy *protestáns prédikátorok legyenek*. Szegedi Gergely énekeskönyve is rájuk gondolva készült. Mindenekelőtt azonban a *református iskolahálózatban tanuló diákságot* kell megneveznünk, akik a helyi templom liturgikus énekkarát is alkották.

Énekeskönyvek típusai

Későbbi osztályozás szerint nem igazán gyülekezeti mondható énekeskönyv a Bornemisza Péter-féle Énekek három rendben (1582, Detrekő). Első része 118 istentiszteleti, a második magános áhítatra való ének, a harmadik meg teljesen történelmi. Rávilágít ez a műfajokra és a használatra. A templomi éneklés összekapcsolódott a magános kegyességgel és a házi (családi) istentisztelettel, és a nemzeti múlttal is. Bibliai történelmi és történelmi alakjaik ihlette *elhírelő énekek* közvetítették a bibliai és történelmi szemléletet az írni-olvasni nem tudó, de az énekeket kedvelőknek, énekelni szeretőknek. Míves dallamuk humanista műveltségűek alkotása. (Példa erre Szenci Molnár egyik rövid zsolnára: „Azkik bíznak az Úr Istenben / Nagy hiedelemmel, / Azok nem vesznek el / Semminémű veszedelemben: / Mint az Sion hegye, megállnak, / Nem ingadoznak.”) Hatásuk még a 17. század végén is érezhető volt. A hosszú történelmi énekek aztán elmaradtak. *Munka közbeni éneklés,*

virrasztás és az élő népköltészet soká őrízte a történelmi kedvelését.

Négysarkú, azonos ragrímet vagy éppen *vala-valákat nyögető* gyarló *énekesversek* is megmaradtak, ha a szertartásba beleépültek. (Például a 33. [héber 34.] zsolnár így éneklé meg Dávidot: „Gyermek módra bolondoskodik vala, / kezével ő az falra kapdos vala, / nyála szakállán mind alá fut vala, / hogy bolondsággal magát eltítkolja.”) Érdekes, hogy akadt néhány rímtelen ének is, és jól verselő, nyelvilag is szép. Ilyennek mondta a jó fülű és jó szemű Szenci (Szenczi) Molnár Albert Szegedi Gergely zsolnáraparfrázisait (akinek énekeskönyve halála után jelent meg három esztendővel, 1569-ben), és Skarica (Skaricza) Máté átköltéseit. A szerzők körül sok a bizonytalanság, éppen Skarica körül is, mert 16 éves korában már közismertnek kellett volna lennie egyes neki tulajdonított énekeknek, másképpen nem illeszthette volna Huszár Gál énekeskönyvébe 1560-ban ezeket. Az énekszerzők között sok a teljesen ismeretlen. Az ismerteknél sem tudunk legtöbbször többet, csak nevüket, mint István deákét.

A *káté-énekek* csoportját a Tízparancsolat, a Miatyánk és a Hitvallás, valamint például a valószínűleg középkori eredetű közgyónat (*confessio generalis*) strófikus parafrázisa alkotja. Énekelte változata annak, amit mindenkinek ismernie kellett, ha részesülni óhajtott a sákramentumokban, bele akart tartozni az istentiszteleti közösségbe. Már Huszár Gálnál feltűnnek. Mellettük fél tucat *halottas ének* volt 1560-ban, amelyek bővebb gyűjteménye hamar önállóan (1598-tól a 20. századig) szinte változatlanul jelent meg a *halottaskönyvben*.

Külön fejezet a *genfi zsolnároké*. Ezekből valamennyit németül szász és cipszer prédikátorok már ismertek magyarításuk előtt egy-két évtizeddel, például Ambrosius Lam Sebestyén, Szenci Molnár atyai barátja. Latinul pedig szélesebb körben is használták Andreas Spethe kiadása után (1596) iskoláinkban. Verselésük Pfalz és Svájc gazdag zsolnárköltészetében fogant, sokféle strófászerkezetük, reneszánsz dala-

Huszár Gál (1512 – Pápa, 1575)

Reformátor, lelkész, nyomdász, iskolaalapító. Krakkóban tanult, majd 1553-ban Óváron tűnt fel lelképásztorként, ahol iskolát is alapított. 1557-ben Bécsben könyvnyomtatást tanult, és vezetésével kezdte meg működését az óvári nyomda. Ő jelentette meg az első magyar nyelven nyomtatott prédikációs könyvet és az első nyomtatott magyar drámát (Sztárai Mihályé). Óvárról azonban hite miatt menekülnie kellett, és 1560-ban elfoglalta a kassai lelkészi állást. Az 1560-ban itt kiadott gyülekezeti énekeskönyve meghatározó ebben a műfajban. Innen is menekülve Debrecenben, Révkomáromban, Nagyszombaton, majd Komjátiban telepedett le, nyomdájával együtt. (Itt jelentette meg az evangélikus szertartási előírásokat, énekeket és imádságokat tartalmazó könyvét, a Komjáti énekeskönyvet.) Végül Pápán lett lelkész, Sztárai Mihály mellett. Itt érte a pestis 1575-ben, nyomdáját fia, Dávid vette át. F. I.

Énekes- és imádságoskönyv Huszár Gál műhelyéből, 1574



maik teljesen idegenek voltak a hazai verselők és énekesek körében. Méltán emlegetjük nemzeti irodalmunkban Szenci Molnár fordítói bravúráját a maga korában, amelyet Arany Jánosig senki nem haladott meg.

A genfi zsolnárok befogadása

Miért fogadta be ezeket a megmagyarosodott zsolnárokat a hazai környezet és miként illeszkedett bele néhány évtized alatt a reformátusok gyakorlatába és tudatába? Először a felvidéki evangélikus gyülekezetek, aztán a puritán prédikátorok törték útját. A 17.

században olyan puritánok* is voltak aztán, akik semmi mást énekelni nem akartak, csak *genfi zsolnárt*. A 17. század vége felé már alkalmi énekek (például ünnepélyes vizsgára vagy temetésre való) zömében genfi zsolnárok dallamára születtek. Általában része volt a református iskolázásnak a zsolnárok, azaz a teljes zsolnárkönyv éneklése és fejből való ismerete. Dallamokkal 1652-től jelentek meg itthon is Szenci Molnár külföldi kiadásai után (1607, Herborn; 1608, Hanau; 1612, Oppenheim). Biblia mellett is mindenkor kinyomtatották a genfi zsolnárokat 1805-ig. A 18. század végéig minden protestáns (református, evangélikus és unitárius) gyülekezeti énekeskönyv elhagyhatatlan részét alkották. Ma (1948 óta) a százötven zsolnárt (a zsolnártstrófák mintegy kétharmadával) ismét benne van a gyülekezeti énekeskönyvekben. Éneklésük azonban megcsappant. Általában a közösségi éneklés, az éneklési alkalmak száma gyérült, a gyülekezetek éneklési kedve és énektudása is elapadóban van évtizedek óta. A régiek éneklési stílusát, énektudását a szakembereken kívül már csupán a hagyományörző peremvidékeken ismerik és ismerik el. Ott, ahol a zsolnárt szókincese és szemlélete is belevódott a közbeszédbe, erkölcsiségbe.

Elfeledett örökség

Magyar református éneklésről sokáig csak kizárólag mint gyülekezeti éneklésről beszéltek. Miért mellőzték, miként mellőzheték teljességgel magát a szertartást? Hozzájárult az ellenreformáció sok keserű emléke; kerültek vagy el is utasítottak mindent, ami emlékeztetett a katolicizmusra, túlmutatott a lezárt felekezeti korlátokon, aztán tökéletesen elfeledték, hogy *milyen magyar zsolnármás könyvet (részben misekönyvet)* tekintettek reformátusnak őseik a graduálokbán.

* A puritánok elítélték a pápaság (és a katolikusok) „hivalkodását”, dísz tárgyait, a díszes miseruhákat, az orgona használatát (csak a zsolnárténeklést művelték), és a térdhajtást is bálványozásnak tekintették. Nem fogadták el a katolikus szertartásokat és a szentek tiszteletét sem. A vasárnapot szigorún megtartották, elutasították a táncot, színházat, egyéb szórakozásokat. (A szerk.)

Sokszorozták ennek következményét az örökölt szertartásokat kárhóztató puritánok, majd a rideg ésszerűsködés és az elszegényedett gyülekezetekben működő kevés igazán tanult zenei szakértő (orgonista kántortanító) együttes hatása. Az örökség emlékeit nem értették, nem becsülték. Szilády Áron (1837–1922) akadémikus esperes-lelkész a Régi Magyar Költők Tára kötetében csupán énekszövegeket közölt, a dallamokkal nem törődött. Kriza János (1811–1875) unitárius püspök is úgy foglalkozott a balladákkal, hogy az előadók adataira, a körülmények följegyzésére, a dallam közlésére nem is gondolt. Amikor a helyzet változni kezdett, akkor *egyházzenei és liturgiai apály* vonult át Európán. Már terjedtek, majd sokasodtak a kevésbé fajsúlyos *angolszász énekek* fordításai. Városi közösségek művelődésében a *sok beolvadt idegen elem kiölte a magyar zenei anyanyelvet*. Az éneklés (a református himnológia) atyjának emlegetett Kálmán Farkas (1838–1906) tájékoztató és ismeretterjesztő írásai az 1860-as évektől jelentek meg. Szélesebb körű szakértő munkálatairól viszont csak egy évszázaddal később, az 1960-as évek óta beszélhetünk. Ekkor már nem volt töretlen az éneklés korábbi hagyománya, bár a 20. század első felében még az írástudatlanok közül is sokan tudták az összes

genfi zsolnárt, és az otthoni vagy magános éneklés sem volt ritka. 1904-ben mégis azt vélte Sörös Béla (1877–1939) félbemaradt liturgiátörténetében, hogy Bornemisza Péter az ajánlott hosszú históriás énekeket vasárnap délután *felolvasta* a templomban híveinek. Képtelen volt elhinni, hogy *végig élénkeltek* valaha is ilyen énekeket. Mert az ő idejében már eltűnőben volt a virasztásokon vagy a mezőn énekeltek közül a sokstrófás ének és a ballada.

Megtartó erő

Az öröklött hagyományok megtartó erejét egyházzenében és szertartásban is felfedezték az értékválság idején, a két világháború között. Ezek sorába tartozott Csomasz Tóth Kálmán (1902–1988) életműve. A Szárszón rendezett református konferenciák sorozatának egyik jellemzője volt – Karácsony Sándor (1891–1952) környezetében – a *népdalok és a genfi zsolnárok éneklése*. Csomasz Tóth is idetartozott. Nem véletlen, hogy az általa szerkesztett 1948-as énekeskönyv a reformáció legértékesebb, de közben már alásüllyedt hagyatékának élesztéséről nevezetes.

Batizi, Sztárai és Szegedi Gergely énekei azóta ismét szólnak, és a genfi zsolnárok is, de a jól éneklő gyülekezetek is ma már ezeknek csak mintegy felét veszik ajkukra. *Kiszorult a művelődésből az éneklés*. Zajártalmaink között ma már nem tapasztaljuk Huszár Gál előszava szerint olyan erőteljesen az isteni jószágot, hogy a magyarságot „nem csak az ige szerént való tanítással ajándékozta meg, hanem mint a szent Izaiás próféta idejében, majd prédikálás által ’s mind énekbe szerzőtt versöknek minden felől való édes kiáltásával”.

FEKETE CSABA

Ajánlott irodalom: Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*. Bp., 1950. (Református Egyházi Könyvtár XXV.), Dobszay László: *A magyar népének*. I. Veszprém, 1995.; *Psalterium Ungaricum*. Szenci Molnár Albert zsolnártfordításai a genfi zsolnárok dallamaira. Közreadja: Bólya József. Bp., 2003.; H. Hubert Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Bp., 2004. (Historia Litteraria 17.); Fekete Csaba: *A genfi zsolnárok elterjedése hazánkban*. In: *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradványok értékéről és magyarországi hatásáról*. Bp., 2009. 183–240.

A régi orgona a debreceni nagytemplomban.
A klasszicista szekrényű hangszert
Jakob Deutschmann készítette 1838-ban

